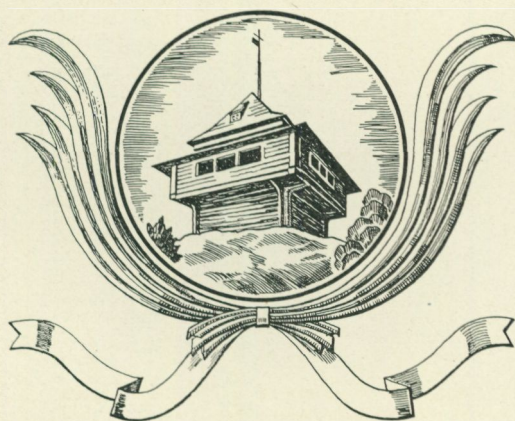

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 1

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro
tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Stockholm 1931

VICTOR PETTERSONS BOKINDUSTRIAKTIEBOLAG

»SPÖGUBBEN» FRÅN INGELSTAD

En värendsk Kopparmatte och dess förebilder.

AV FRIDOLF WILDT.

För snart hundra år sedan skrev någon, på tal om avskaffande av det då ännu brukade spöstraffet, att om man på landet varseblev en större isolerad byggnad med en därbredvid fristående stolpe försedd med vidhängande järnring, kunde man vara säker på, att man hade framför sig ortens tingsställe med dess skampåle. Denna skampåle var ett lika nödvändigt komplement till tingsstället som klockstapeln till kyrkan, och den skulle, liksom galgen, ständigt vara till skräck och varnagel för dem, som icke aktade uppå lagens bud. Sextonhundratalet — det århundrade, som främst skapat våra tingsställen och exekutionsplatser — såg i straffets offentliga verkställande ett utmärkt medel att avskräcka från brott. Självfallet var tingsstället, dit menigheten talrikt

Vignett. Fig. 1. Tore lång i Skänninge. Ur Olaus Magnus' Historia om de nordiska folken, 1555.

samlades vid tingen, den lämpligaste platsen för denna offentliga verkställighet. Domböckerna lämna talrika exempel härå. Vedens häradsrätt i Västergötland beslöt vid hösttinget 1666 uppföra »ny galghe och kååk, så wähl till justitiens behoff som mången wanartigh till skreck och effter syn». Och Gudhems dombok 18/1 1692 berättar, hurusom vid en avrättning en nio-års flicka dött av förskräckelse.

Djupt har också skräcken för rättsskipningen trängt in i vårt folks medvetande. Ännu i våra dagar förnimmer man spåren därav. En gammal man berättar, att han i sin barndom en gång fått följa med sina föräldrar till tingsstället i hans hembygd i Västergötland. Full av nyfikenhet hade han frågat sin mor ett och annat om tingsstället och det som där tilldrog sig. Hans mor hade då svarat honom: »De ä inget å tala om, de ska du be Gud bevare dej ifrån.»

Skampålen — även kallad kåken, spöpålen — bestod vanligen av en i jorden nedslagen påle, försedd med en järnring eller järnkedja för brottslingens fastbindande — således en mycket enkel och konstlös anordning. En sådan påle från Husby i Dalarna förvaras i Nordiska museet, fig. 2. Emellertid finnas exempel på att skampålarna försetts med symboliska figurer. Några sådana figurer från städer äro kända samt åtminstone en från landsbygden, den s. k. »spögubben» från Konga härads tingsställe Ingelstad, beläget i hjärtat av Värend, strax söder om Växjö.

När tingsstället för några år sedan flyttades till Växjö tillvaratogs och restaurerades »spögubben», som i många år legat undangömd å tingshusets vind. Den är nu uppställd i vestibulen till häradets nya tingshus i Växjö, fig. 3. »Spögubben» — så kallas figuren allmänt — är skuren i trä och har den mycket ansevärliga längden av 145 cm. Den således i nära kroppsstorlek utförda figuren framställer en man med ganska skräckinjagande drag, som i högra handen håller en spöknippa. Klädedräkten är, sånär som på huvudbonaden, omisskännligt karolinsk. Den åtknäppta rocken med dess uppvikta skört, bältet, hand-

skarna och de höga kragstövlarna, allt detta tillhör karolinens uniform. Rocken är också målad i blått med gula knappar. Huvudbonaden är emellertid något förbryllande. Mest liknar den en spetsig hjälm, ehuru den väl snarare skall föreställa en toppluva.

Förre tingshusvaktmästaren Sven Elof Streling i Ingelstad har berättat följande om »spögubben». Streling har varit tingshusvaktmästare i trettiofyra och ett halft år före tingsställets förflyttning till Växjö 1926 och hans fader i mer än tjugosju år före honom. Han hade hört av sin far, att »spögubben» varit uppsatt å taket till en nu riven häktesbyggnad, som legat vid korsvägen några hundra meter väster om tingshuset. Mitt emot häktet, i en ekhage på andra sidan vägen, hade spöpålen haft sin plats. Strelings far hade hört av en gammal gubbe, som kallats »Märemassen» och som dött för omkring trettiofem år sedan, att dennes farbroder skulle förfärdigat »spögubben». Om det varit efter någon äldre förebild visste han dock ej. I senare tid, berättade Streling vidare, hade »spögubben» fått tjänstgöra som måltavla vid fälttjänstövningar. Den bär också tydliga märken efter denna sin förnedringsperiod!

Man kan taga för givet att vår sagesmans fader sett spöpålen

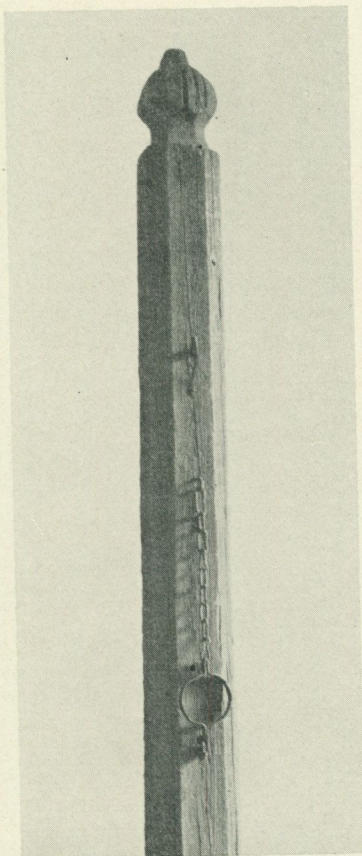

Fig. 2. Övre delen av spöstock från Husby, Dalarna. Nord. mus. 25,654.

eller kåken användas, ty spöstraffet avskaffades icke fullständigt förrän 1855, som förvandlingsstraff dock redan 1841. Enligt Streling skulle »spögubben» icke haft sin plats å spöpålen utan å häradshäktet. Även om denna uppgift är riktig — ett minnesfel *kan* dock föreligga — torde man kunna utgå från att figuren *ursprungligen* haft sin plats å spöpålen. Den har också fått sitt namn efter den, som verkställde spöstraffen, spögubben.

Spögubben från Ingelstad för osökt tanken på den s. k. Kopparmatte, den bronsfigur som från omkring 1650 prydde »kåken», d. v. s. schavotten å Stockholms Stortorg. Denna bild — i det av F. U. Wrangel upptäckta kontraktet med gjutaren kallad »justitiebeläte» — framställer en herreman i tidens dräkt, hållande ett ris i högra handen, fig. 4. Kopparmatte spelade en stor roll i det äldre Stockholms rättshistoria. Utan tvivel var bilden också känd och fruktad långt utom huvudstadens gränser.

Kopparmatte är emellertid icke den enda bild av detta slag, vi känna från vårt land. Skänninge, en av våra mest betydande medeltidsstäder, hade långt tidigare än Stockholm en liknande bild, den s. k. Tore lång eller Ture lång, omnämnd och avbildad av Olaus Magnus i hans arbete »De nordiska folkens historia», fig. 1. Det var en åtskilligt mer än manshög bildstod, som hade sin plats å stadens torg. Vid dess knän plägade man efter offentlig rannsaking och dom avstraffa missgärningsmän, särskilt äktenskapsbrytare. Tore lång framställes också bärande på axeln en klubba, från vilken tvenne sammankedjade stenar nedhängde — det var de i gamla stadslagar omtalade »stadens stenar», vilka skulle bäras av äktenskapsbrytare, jämför fig. 5. Sådana stenar funnos kvar i Stockholms stads förvar ända tills för en del år sedan, då de helt enkelt slarvades bort.

Olaus Magnus berättar, att Tore lång var »utstyrd som Roland i Bremen». Utan tvivel måste man också söka dess förebilder i de från tyska städer kända Rolandsstoderna, vilka utgjorde symboler för städernas fri- och rättigheter, framförallt i avseende å rättsskipningen. Känt är ju, att talrika tyska köpmän inflyttade

»SPÖGUBBEN» FRÅN INGELSTAD

Fig. 3. »Spögubben» från Ingelstad. Konga härads tingshus, Växjö.
Foto F. Wildte.

till de svenska städerna under medeltiden. Genom dessa köpmän hava tyska rättssedvänjor blivit kända här i Sverige. Den stad, där det tyska inflytandet var starkast, Visby, har enligt vad S. T. Kjellberg visat, av åtskilligt att döma även ägt en Rolandsstod.

Utan tvivel har Adolf Schück rätt, när han i sin »Skänninge

stads historia» karakteriserar Tore lång som ett mellanting mellan en tysk Rolandstod och en »kåk». En Rolandsbild bar i regel ett blottat svärd under det att Tore lång var utrustad med en klubba jämte stadens stenar. Stenarna visa direkt på bildens betydelse som skampåle, vilket ju också bekräftas av Olaus Magnus' berättelse. När kåken å Stockholms Stortorg ett århundrade efter Tore långs förstörande prydes med en mansfigur med ett ris i handen, så är det naturligtvis icke utan vidare klart, att vi här hava att göra med en symbolisk figur av samma art som Skänningebilden. Det är emellertid mycket sannolikt. Johannes Bureus (vår förste riksantikvarie, död 1652) kände sålunda Tore lång genom direkta uppgifter från Skänninge, och de många svenskar, vilka vid denna tid vare sig som krigare eller studenter besökte tyska städer, hemförde säkerligen minnet av Rolandsbilderna. Rolandsstoder funnos f. ö. icke endast i Tyskland. En cirka två meter hög bildstod av denna typ har stått å torget i den schleswigska staden Tönder. Denna bild, som nu förvaras på stadens museum, härstammar enligt Sven T. Kjellbergs åsikt från så sen tid som omkring 1700.

»Spögubben» från Ingelstad — för att så återgå till vår utgångspunkt — är väl närmast att betrakta som en landsbygdens enkla Kopparmatte, ett försök att utan avseende å den speciella betydelsen av stadssymbol, som utmärker förebilderna, skapa en sinnebild för den brutala rättvisan. Den lantlige träsnidaren har måhända själv sett Kopparmatte eller någon annan liknande figur. Måhända har han också blott hört berättas om bilden å Stockholms Stortorg och vid utförandet fått instruktioner av sin uppdragsgivare. Lustigt är hur slående figuren i sin hållning påminner om Kopparmatte. Man torde sålunda observera, hurusom armarnas ställning är identiskt lika å de båda bilderna.

Ingelstadfiguren är väl sannolikt hundra år yngre än Kopparmatte. Det karolinska snittet å »spögubbens» dräkt gör det troligt, att den förfärdigats någon gång under sjuttonhundratalets förra hälft. Sätta vi obetingat tro till tingshusvaktmästarens version om dess tillkomst, skulle den knappast kunna vara äldre

Fig. 4. Kopparmatte. Utförd 1648 av styckgjutaren Gerhard Meijer.
Stockholms rådhus.

än från slutet av sjuttonhundratalet. Det är emellertid tänkbart, ja t. o. m. troligt, att den bevarade figuren utgör en senare replik av en äldre »spögubbe». Symboliska figurer av samma typ som »spögubben» från Ingelstad hava måhända funnits även å andra tingsställen i vårt land. Såvitt jag känner har emellertid ingen annan blivit bevarad till våra dagar.

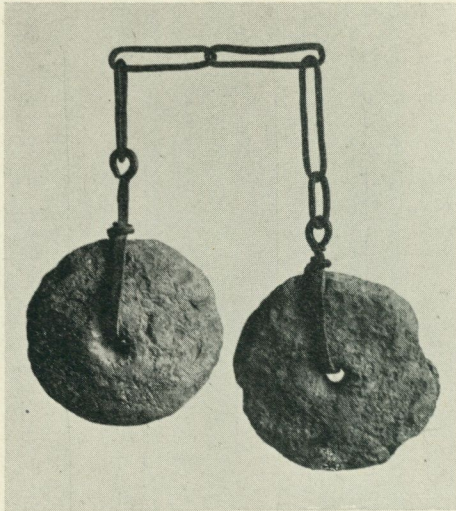

Fig. 5. »Stadens stenar» i Örebro. Voro i stadens ägo och användes vid bestraffning av lösaktiga kvinnor. Örebro läns museum.